
"קום התהלך בארץ"
מה חובתנו כלפי הבריאה

מתוך "ליקוטי שמואל"
עורך ומלקט ש. אייזיקוביץ

eisikovits1@gmail.com

מה חובתנו כלפי הבריאה?

הרב בניהו טבילה איש חינוך, מלמד במסגרות שונות.

יציבותה ושלומה של הבריאה אינם מעסיקים היום את יושבי בית המדרש. חובתנו המוסרית והדתית כאנשי תורה לברר את עמדתנו בסוגיה, ולהשמיע בה קול ברור וצלול, שיישמע היטב בחלל בית המדרש ויהדהד גם מחוצה לו.

השנים האחרונות רצופות אירועי קיצון אקלימיים, המעוררים מחשבה על אחריותנו לשמירת עולמו של הקב"ה. גם מי שהתרגל לפקפק בקיומו של משבר עמוק ביחסי האדם והסביבה, להסתפק בהסברים שגרתיים לאירועים חריגים ולהפטיר כאשתקד, לא יכול להישאר אדיש מול המתרחש. הנה כמה מאירועי הקיצון אותם חווה העולם בשנים האחרונות: שריפות ענק במערב ארה"ב וקנדה, בברזיל, באוסטרליה, באזורים שונים באירופה ואף בסיביר; סופות ושיטפונות יוצאי דופן; התחממות מוחשית ששיאה בימים של עומס חום קיצוני, המתרחשים בתדירות גבוהה יותר מבעבר. חודש יולי החולף, לדוגמה, היה החם ביותר מאז החלו המדידות לפני יותר ממאה שנה, וכך כל קיץ בקיצים האחרונים. מדובר במגמה, לא באירוע קיצון אחד.

אף ששינויי טמפרטורה אינם דבר חדש (מדענים יודעים להצביע על שינויים שהתרחשו בעבר הרחוק באמצעות מדידות שונות), רוב רובם של המדענים מן התחומים הרלוונטיים מסכים שלאירועים הקיצוניים שאנו חווים יש קשר למעשי ידי אדם. הם חוזים שאירועים אלה יתרחשו בתדירות גדולה והולכת, ואף יחריפו^[1]. בתוך דור או שניים, אומרות התחזיות העדכניות בעניין זה, העולם המוכר לנו עתיד להשתנות כמעט לבלי הכר.

האוקיינוסים, איזור טבע פראי ומקור חיים עיקרי לא רק לבעלי החיים שבתוכם אלא לחיים על כדור הארץ בכלל, נמצאים תחת איום ממשי. כמי שסופגים את עיקר ההתחממות, הם משתנים בדרכים שונות. מפלס המים עולה, מיני דגים שונים שזקוקים לטמפרטורה נמוכה נכחדים (ואחרים, בהם מינים פולשים, משגשים ומביאים לשינוי נוסף במערכת האקולוגית), שוניות האלמוגים נכחדות, ויכולת ההגנה של האוקיינוסים על החיים בכדור הארץ נפגעת. יערות הגשם נמצאים אף הם תחת איום חמור: לפי מחקר עדכני, מעשי האדם כבר פגעו או הרסו לחלוטין שני שליש משטחם של יערות הגשם^[2]. ההרס מתבצע בעיקר בדרך של בירוא שטחי יער נרחבים כדי לפנות מקום לגידולים חקלאיים, על ידי כריתה או הצתת שריפות מכוונות. חשיבותם של יערות הגשם לחיים על פני האדמה עצומה:

הם מכסים כ-7% משטח היבשה בכדור הארץ, אבל אחראים על 28% מייצור החמצן בו, זאת מלבד העושר הבלתי נתפס של מיני חיים שהם כוללים^[3].

פרט להתחממות המאיימת על כדור הארץ, הפלסטיק, שהפך לחומר שאפשר למצוא כמעט בכל מוצר תעשייתי, מאיים בצורות שונות על המארג האקולוגי. פלסטיק הוא חומר שאינו מתכלה בקלות; הוא מצטבר והולך ומזהם חלקים שונים בכדור הארץ. בשנים האחרונות נוצרו באוקיינוס השקט "איי פלסטיק", וההערכות הממעיטות ביחס לגודלם אומדות אותם בכ-700,000 קמ"ר (יותר מפי 30 משטחה של מדינת ישראל). זיהום הפלסטיק וההתחממות אינם הבעיות היחידות מהן סובלים האוקיינוסים. חומציות המים עלתה ודיג היתר הביא למצב שלפי הערכות שונות בתוך שנים ספורות ניתן יהיה למצוא בים יותר מיקרו פלסטיק מאשר דגים.

שתי הבעיות הבולטות ביותר ביחס האדם לסביבה הן אפוא התחממות כדור הארץ ויצירת פסולת בהיקפים עצומים. בנוסף, ישנן גם בעיות אחרות, כמו הכחדת מיני בעלי חיים, קריסת מושבות דבורים מאביקות ברחבי העולם, התרחבות המדבור, או "החור באוזון" (שיכול דווקא לשמש כדוגמה טובה לטיפול מוצלח של האדם בבעיה שהוא יצר – ה"חור" הולך ומצטמצם). כל אלו מהווים איום של ממש על המשך החיים בעולמו של הקב"ה.

מה עמדתנו, כבני תורה, ביחס למשבר האקולוגי? המאבק בנושאי איכות סביבה מזוהה בדרך כלל עם קבוצות אחרות באוכלוסייה. כך היה בעבר, כשהבעיות נראו מקומיות, נוגעות לאיכות החיים יותר מאשר לחיים עצמם, וכך גם כיום, כשרצף הנקודות מתחבר למסה קריטית לנגד עיננו, והמשבר האקולוגי מאיים על עתיד הדורות הבאים.

דברים אלו נוגעים להרגלי החיים של כל אחד ואחד מאתנו. לדוגמה, סוגיה הלכתית-אקולוגית שהייתה צריכה להעסיק אותנו, נוגעת לייצור, הפצה וצריכה של בשר בקר. תעשיית גידול הבקר היא, ככל הנראה, המזהמת ביותר מבין התעשיות המודרניות, מביאה לבירוא יערות בהיקף עצום כדי לגדל דגנים למאכל הבקר (בהיקף גדול פי כמה ממה שהיה צורך האדם אילו היה אוכל דגנים אלה ישירות), מבזבזת מים בהיקף לא-ייאמן^[4], ומביאה לפליטת גזי חממה על ידי בעלי החיים בשיעור שעולה על גזי החממה הנפלטים מכלל כלי

התחבורה בעולם. בנוסף, מתאפיינת תעשייה זו בצער בעלי חיים מתמשך, אינהרנטי, בשלבי הגידול וההובלה של הבהמות. מדוע איננו דנים בהצדקה ההלכתית לצריכת בשר? האם אין עלינו לצמצם את צריכת בשר הבקר לשבתות וימים טובים? להחלטה על הימנעות מצריכת בשר בקר לאורך ימות השבוע יש משמעות אקולוגית גדולה מאוד. קריאה אפשרית של גדולי התורה לנהוג כן הייתה יכולה לסמן התעוררות דתית ממשית בכיוון הדאגה לסביבה.

מנקודת מבט גלובלית, בשל גודלו היחסי של הציבור החרדי השפעתו על משבר האקלים אפסית. כך בעצם גם ביחס לגודלה של מדינת ישראל כולה (אם כי המדרך האקולוגי שלה, "טביעת הרגל", גדול פי שלושה מגודלה היחסי). אבל השאלה שעומדת במוקד המאמר הזה היא שאלה מוסרית. האם מוצדק לנהוג באגואיסטיות כלפי הבריאה, ולהשאיר לדורות הבאים פחות ממה שקבלנו בעצמנו מהדורות הקודמים^[6]? מי שאינו עוסק ביישובו של עולם, בבנינו והתפתחותו, פסול לעדות. חברה מתוקנת, מלמדים חז"ל, אינה יכולה לסמוך על אדם שלא אכפת לו מפיתוח העולם. ומה באשר למי שאינו עוסק בעצם קיומו של העולם? חובתנו היהודית דורשת מאתנו אפוא גיבוש עמדה בנושא זה, ותהא השפעתה אשר תהא.

מדוע אפוא שאלה זו אינה מצויה באופק החשיבה של בית המדרש? האם השאלה מה חובתנו כלפי הבריאה, או ביתר דיוק כלפי צאצאינו וצאצאי צאצאינו, אינה חשובה דיה לעסוק בה מנקודות מבט הלכתיות, דתיות ומוסריות?

יתכן שהסיבה לכך היא שזהו תחום חדש, שנולד כתוצאה מההתפתחות הטכנולוגית המואצת בדורות האחרונים, ואין בו מסורת של דיון הלכתי, מוסרי או אגדתי. יתכן גם שמדובר בהיבט נוסף של התכנסות בית המדרש לד' אמות של הלכה. בית המדרש אינו עוסק בשאלות שאינן נוגעות להישרדותו המידית, גם אם נחיצותם מורגשת הרבה יותר. כשתודעת הקיום שלך מלווה בחרדה תמידית לשרידות הקהילה הקרובה, קשה לחשוב על שאלות גלובליות כמו שרידותה של המערכת האקולוגית בדורות הבאים. לכך מצטרף ריחוק תודעתי. קשה להראות לאדם המשתמש בכלים חד-פעמיים בסעודת השבת שלו את הנזק שהם מביאים בגמר השימוש. הוא מתרחש רחוק מהעין, במקום אחר. מבחינת רוב

האנשים, הפח השכונתי הוא התחנה האחרונה של האשפה. המודעות לשטחי הקרקע שגוזלת ההטמנה ולתוצאותיה – פגיעה במי התהום, למשל – נמוכים מאוד.

היבט עמוק יותר של צמצום אחריות האדם התורני אל ההלכה בלבד, הוא תחושה של חוסר אחריות על הבריאה. על אף דברי הקב"ה לאדה"ר: "תן דעתך שלא תחריב ותקלקל את עולמי"^[6] (המצוטטים בשנים האחרונות לא מעט ונדמים לעתים כמקור התורני היחיד לדיון בסוגיות אקולוגיות), איננו מרגישים אחריות על העולם בכללותו, עולמו של הקדוש ברוך הוא. הוא ברא את העולם, והוא כביכול נושא באחריות אליו. אין זו דאגתנו, ידאג הוא יתברך לעולמו; כשם שאנו מצאנו בריאה יפה לפנינו, כך ימצאו ילדינו.^[7]

בנוסף, וכאן אני עובר לנימוקים שכוחם יפה גם ביחס למי שיש לו מודעות כלשהי לתהליכים אלה, קיימת חשדנות ביחס למניעיהם של סביבתנים ולאידאולוגיה שלהם. באופן מסורתי (אם כי לא בצורה מוחלטת) השתייכו שוחרי סביבה לצד השמאלי של המפה הפוליטית, והאידאולוגיה שלהם ניזונה משלושה מקורות הזנה עיקריים: אמונה במדע, בהסבריו את התופעות הטבעיות ואת השינויים שעובר כדור הארץ והקשבה לחיזויי אודות העתיד; גישה ביוצנטרית (מנוגדת לגישה אנתרופוצנטרית, שהאדם בה במרכז) שלא מבכרת את האדם וצרכיו ללא תנאי על פניהם של יצורים אחרים וצרכיהם; ותפיסה מטריאליסטית או אפילו מכניסטית של הקיום. זו האחרונה נחוצה כדי להצביע על הקשר בין מעשי ידי האדם לתהליכים שעובר העולם, נוסח 'אפקט הפרפר'. העולם משול למכונה ענקית, שלכל חלק מחלקיה השפעה אפשרית על החלקים האחרים. כל אחת מתפיסות אלה מצויה במתח, מוצדק או שאיננו, עם התפיסה הדתית הרווחת שלנו.

היבט נוסף של חשדנות זה קשור לנטיית ההתבדלות האוטומטית של היהודי. המאמץ האקולוגי, מעצם טיבו, משותף לאנושות כולה. הגורמים לשינויי האקלים חוצים גבולות מדיניים ותרבותיים וכך גם ההשפעה של שינויים אלו^[8]. החשיבה על סוגיות משותפות לכלל בני האדם אינה טבעית לנו. אנו זוכרים את שאירע לבוני המגדל לאחר המבול. קשה לחשוב על סוגיה מוסרית או דתית נוספת שהתמודדות אתה מצריכה חשיבה ופעולה משותפים, כלל אנושיים.

יהיו הסיבות אשר יהיו, דומני שאף אחת מהן אינה פוטרת אותנו מחובתנו הדתית והמוסרית לעסוק בסוגיה. גם אם השפעתנו תהיה אפסית, חובה עלינו לברר לעצמנו את הסוגיה ואת עמדתנו כלפיה. יתרה מזו, דומני כי אם נוכל לפתח ולבסס עמדה תורנית מובהקת בשאלות אקולוגיות, עשויה להיות בכך תרומה רבה גם לחברות אחרות, דתיות ושאינן, תרומה שתפצה על משקלה הזעיר של החברה החרדית באוכלוסייה. אני מקווה שמאמר זה יהיה חלק מדין תורני גדול הרבה יותר, שיתבסס על מקרא ואגדה, הלכה וקבלה, חסידות ומוסר. המשאבים האינסופיים של בית המדרש עוד לא החלו לעסוק באופן ממשי בנושא. הקב"ה הסתכל בתורה וברא את העולם; אפשר שחובתנו היא ללמוד ממנה כיצד לקיים אותו בשעת משבר.

הדברים נכתבים בזמן שבו "קרבה שנת השבע, שנת השמיטה", שלהי שנת תשפ"א. עיון פשוט במקראות (פרשות משפטים, בהר, ראה, וילך) מלמד שלמצוות השמיטה תכלית כפולה, רוחנית וחברתית, ולשתיהן גם משמעות אקולוגית. התורה מדברת על השבתת הארץ לה', בדומה לשבת, ועל הרווח החברתי שהשבתה זו תביא – הנגשת התוצרת החקלאית גם לעניים ולאביונים. מנוחתה של האדמה מהעיבוד האינטנסיבי ויכולתן של חיות השדה להיזון מיותרת הגידולים מלמדים על המרכזיות של סוגיית היחס לסביבה בתורה. מצוות השמיטה מנכיחות את המתח שבו מתנהלים החיים על פני האדמה, ומזכירות לנו שלא להגזים בשעבודו וניצולו של הטבע.

קידמה ומחירה

בזכות המדע, והפיתוחים הטכנולוגיים הנגזרים ממנו, היו מאתיים השנים האחרונות לשנים של קידמה גוברת והולכת. ההתפתחות המדעית הביאה להארכת תוחלת החיים שלנו ושיפרה את איכותם בעזרת תרופות חדשות, קיצרה משמעותית מרחקים באמצעות כלי תחבורה שנחשבו דמיוניים ובלתי אפשריים בעבר^[9], הכפילה ושילשה את יכולת ייצור המזון של שטח חקלאי נתון, והאיצה פיתוחים טכנולוגיים שמשפיעים (לרוב לטובה, לדעתי) על כל היבט מהיבטי חיינו. לקדמה מבורכת זו יש גם מחירים. היא מתאפשרת בזכות ניצול גובר והולך של משאבי כדור הארץ. את הדורות האחרונים, מאז המהפכה התעשייתית

שהתרחשה במערב אירופה במאה הי"ט, ניתן לראות כנקודת מפנה היסטורית בניצול זה, ומכמה זוויות.

ראשית, כדי להגיע לניצול משאבי כדור הארץ בהיקף כה נרחב דרושה הייתה טכנולוגיה מתאימה, כזו שלא הייתה זמינה לדורות קדומים יותר. שנית, ייצור ממוכן בהיקף תעשייתי, נרחב, הביא לצריכה גוברת והולכת של מוצרים, מעבר לצורך המידי – הישרדותי בהם. את שיאו של התהליך ניתן לראות בזמננו, כשחברות האופנה הגדולות משיקות קולקציות חדשות בכל עונה, לפעמים כמה קולקציות בו זמנית, ואורך החיים של הבגדים מתקצר מאוד. מחיריהם ירדו לאורך השנים לרמה נמוכה מאוד (מחיר חולצת גבר סבירה, למשל, לא עולה בהרבה על מחיר הכביסה והגיהוץ שלה במכבסה). שלישית, הכלכלה בת זמננו מכוונת צמיחה בלתי פוסקת, צמיחה שניתן להשיג בתנאים הנוכחיים רק על ידי צריכה בלתי פוסקת (ואף גוברת והולכת). קצב ניצול משאבי כדור הארץ גובר והולך אפוא. חשבו מה נדרש כדי לייצר את אותה כותנת גבר מכופתרת זולה: כותנה (לעתים פוליאסטר, גם הוא תוצר של דלקי מאובנים), כימיקלים לעיבוד, חשמל לייצור, אריזה ושינוע, פלסטיק לאריזה, מים, ודלק לשינוע. לפי המצב הקיים כיום בארץ, עם סיום השימוש בה (אחרי שנה?), היא תשונע לאתרי טיפול בפסולת ותוטמן באדמה^[10]. אורך החיים של מוצרים רבים, גם רב-פעמיים בהגדרה, קצר אף יותר. שלא לדבר על אורך החיים של מוצרים חד-פעמיים שמקיימים יחס הפוך בין זמן השימוש בהם (עשרים שניות, בשתייה בכוס פלסטיק חד-פעמית שמוצבת ליד בר מים, למשל) לזמן הכילוי שלהם (מאות שנים)^[11].

הפריזמה הראשית שממנה עלינו לצאת לדיון היא אפוא מחירי הקדמה, כלומר, מחירי התערבות האדם בטבע. מנגד, עלינו לזכור גם את מגבלות כוחו של האדם. אסור שהדיון באחריות האדם לסביבה ישכיח ממנו את העובדה שאיננו בעלי הבית על העולם. לבריאה שהקב"ה ברא יש יכולת התחדשות מיוחדת. הבריאה אינה סטטית. התהליכים המחזוריים בה מביאים שוב ושוב להתחדשות של הצומח והחי, והיא ניחנה ביכולת להבריא ו"לחדש פני אדמה" כלשון משורר תהלים.^[12] האדם יכול להזיק. הוא יכול למעול באחריותו ולגרם סבל עצום לחייו הוא, לחיי הדורות הבאים ולעולם כולו. אך לבסוף, הוא אינו שולט לחלוטין בטבע. המדענים יודעים להצביע על עובדות ממשיות, כמו עליית פני הים, חומציות המים,

התכווצות השטחים הירוקים והיכחדות שוניות אלמוגים. אולם, איש אינו יודע מה יהיו בדיוק השפעות הלוואי והתוצאות לטווח הארוך של תופעות אלו. לעולמו המורכב של הבורא דינמיקה משלו, ומצווה עלינו להיזהר מלהשחית אותו, אך חשוב לזכור לעשות זאת מתוך עמדה של ענווה וצניעות; להכיר בכך שאנו מופקדים על שמירת העולם, אך הוא אינו מעשה ידינו.

בשנים האחרונות, רווח שיח סביב הביטוי "טביעת רגל אקולוגית", [13] שנועד לבטא את מאזן השימוש האנושי במשאבי כדור הארץ מול יכולת ההתחדשות של המערכות האקולוגיות השונות בו. ניתן לדוג כך וכך דגים באגם מסוים, למשל, מבלי להביא לקריסת הדגה בו. במילים אחרות, גם אם רצוננו לנצל מערכת מסוימת, עלינו להיות חכמים במידה כזו שנדע מהי יכולת הנשיאה של אותה מערכת. אחרת, נזיק לאינטרס האגואיסטי שלנו עצמו. חמדנות אינסופית אינה אפשרית. הכרה בנקודה זו לבדה הייתה יכולה, לכאורה, להספיק כדי לשמור על הכדור ולהציל אותנו מעצמנו. ואולם, בפועל אנו משתמשים במשאבי כדור הארץ בלי שום חשבון. לפי ארגון Global Footprint Network כבר בסוף יולי ניצלה האנושות את כלל משאבי כדור הארץ לשנת 2021. המשך הניצול, הוא בעצם גירעון על חשבון הדורות הבאים. זו נקודה מהותית בדיון. אנו חיים טוב יותר מאי פעם, על חשבון בנינו ונכדינו. האם זה מוסרי? במשך זמן רב מדי השאלה כלל לא נשאלה. האירועים האחרונים מציבים אותה בתוקף בפנינו.

יחס האדם אל הסביבה

הניגוד בין טבע לתרבות, בין המצב הגולמי של הקיום למצב המאורגן ומטופח בידי האדם, מארגן במידה רבה את השיח הסביבתי בעולם המערבי. המתח בין המצב הטבעי, הלא מופרע, הנתון בידי הא-ל, למצב שלאחר התערבות האדם, שנועדה לשכלל או לשעבד אותו לצרכיו, מצוי כבר בכתביהם של הפילוסופים היוונים הקדומים. בדורות האחרונים, היה זה ז'אן ז'אק רוסו, הפילוסוף הצרפתי בן תקופת הנאורות שעשה את הניגוד לציר עליו בנה את תורתו. רוסו, שראה את הטבע כאידאלי ואת התרבות האנושית כמזיקה מיסודה, ביקש לכוון חינוך שמקרב את החניך לעולם הטבע, מרחיק אותו מעולם המבוגרים המסואב, ומאפשר לו לצמוח בעצמו בסביבה טבעית ככל הניתן. רעיונות רומנטיים אלו, למרות

הנאיביות הרבה שבהם, כוננו תנועות רוחניות וחברתיות והשפעתן רבה עד היום. גם תיאוריית המדינה שלו מתפתחת מתוך ההנגדה בין טבע לתרבות, וראיית הטבע (מה ש"יוצא מתחת יד בורא עולם") כעדיף^[14]. השיח במערב על האקולוגיה הושפע מאוד, לפחות בתחילתו, מתפיסה דיכוטומית זו, שמשתמע ממנה משחק סכום אפס: כל התקדמות חברתית אנושית משמעה פגיעה בטבע, ולהיפך. 'מחבקי העצים' הואשמו אפוא לא פעם, בצדק, שהם מבכרים את העצים על בני האדם.

ניגוד טבע-תרבות מניח מצב שבו האדם ניצב מול העולם, והוא שואל האם להתערב בו ולשנות אותו, או להניח אותו כפי שהוא. בשנים האחרונות, ירדה מעט קרנה של הבחנה זו, ונעשה פופולרי יותר לדבר במונחים של "איזון אקולוגי". במקום להנגיד בין הטבע לתרבות, מעדיפים פעילי הסביבה לדבר על מקומו של האדם בתוך המערכת האקולוגית ועל האיזונים הנדרשים לצורך קיום תקין של המערכת. שינוי שיח זה מבקש להדגיש שהכחדת הטבע תביא גם להכחדת התרבות, או לפחות לפגיעה משמעותית בה^[15]. מבחינה זו, הניגוד טבע/תרבות עתיד להתאיין פשוט משום ששני צדדיו לא יוכלו להמשיך להתקיים זה בלא זה. בנוסף, שינוי זה קשור בתמורה נוספת, שקשורה לירידת מעמדו של האדם בשיח הסביבתי, ירידה המתבטאת גם בהמרת המונח "הגנה" במונח "שימור".

מקובל להבחין בין שתי גישות יסודיות אצל סביבתנים – הגנה ושימור (Preservation and Conservation)^[16] בעוד גישת ההגנה מבקשת לשמור על הטבע כפי שהוא, ככל הניתן לא מופרע ולא מעובד, כלומר לשמור על הטבע מפני התרבות, גישת השימור נותנת מקום רב יותר לצרכיהם של בני האדם ומביאה בחשבון שינוי מינימלי בטבע הגולמי. במילים אחרות, הגישה האחרונה מבקשת להסדיר שימוש נכון בטבע, בעוד הראשונה שואפת להגן עליו מפני כל שימוש.

למרות הקרבה היחסית בין הגישות, הן כוללות הבדלים יסודיים ביחסם להתערבות האדם בטבע. הגישות השונות מגלמות יחס שונה בנוגע לאידאה המרכזית של העת המודרנית, אידאת הפרוגרס. המבקשים להגן על הטבע חוששים מפניה; המבקשים לשמר אותו ולנהל את משאביו בתבונה מכירים בערכה של ההתקדמות הטכנולוגית האנושית (ואף מציעים לרתום אותה בשירות מאמצי שמירת הטבע) ומצמצמים את דרישתם מבני האדם לנהל

בתבונה את צריכת משאבי הטבע שלהם. שתי הגישות צמחו בארה"ב של המאה הי"ט. גישת ההגנה מיוחסת לג'ון מ'יור, וגישת השימור לגיפורד פינצ'ו. מ'יור ופינצ'ו, שניהם אנשי פארקים ויערנות אמריקאים, הושפעו ממי שנחשב לאבי התנועה הסביבתית בארה"ב, ג'ורג' פרקינס מארש, שספרו 'אדם וטבע' היה לספר נקרא ומשפיע ביותר. מארש התייחס לטבע בחרדת קודש. הוא ראה בו לא רק תנאי הכרחי לשגשוגו של האדם, אלא גם, במובן מסוים, תנאי מספיק. הטבע יכול לספק לאדם השראה ומשמעות, לא רק מזון. תצפיותיו על מצב הטבע בארצות שונות הביאו אותו לתובנה רבת משמעות: לאדם יכולת השפעה עצומה על הטבע. בארצות בעלות חקלאות אינטנסיבית, השתנו פני הקרקע באופן דרמטי, הנראה בלתי הפיך. תצפיות אלה הביאו אותו לראות את האדם, כובש הטבע חסר הגבולות (כזכור, הוא פעל בארה"ב של המאה הי"ט וכיבוש שטחי הפרא במערב), כאויב המאיים על הטבע.

בהמשגה שונה מעט מזו של הגנה/שימור, מבחין אילון שוורץ, מראשוני הסביבתנים בארץ ומקימו של 'מרכז השל' לקיימות, בין שלוש פרדיגמות שונות בתחום הסביבה: שמירת טבע, מדעי הסביבה ואקולוגיה תרבותית. הפרדיגמה הראשונה מבקשת לשמור על הטבע לא מופרע ולמנוע את ניצולו, השנייה ניגשת לעניין מתוך מנקודת מבט מדעית שמבקשת לנהל נכון את צריכת משאבי הטבע ביחס ליכולת ההתחדשות שלו, ללא תפיסות רומנטיות או ייחוס קדושה כלשהי לטבע, ואילו השלישית עושה סינתזה בין שתיהן. כמו הגישה הראשונה, היא דואגת לטבע הבלתי מופרע. כמו הגישה השנייה, היא נותנת מקום לאדם וצרכיו, ובוחנת סוגיות אקולוגיות בפריזמה של חובה מוסרית^[17].

העיון שאציע בהמשך מבקש לעיין בפרשת בראשית לאור מפת דרכים זו. אבקש לבחון את יחס התורה לקדמה האנושית ולנזק הפוטנציאלי שלה, לאור המתח שקיים או לא קיים בין טבע לתרבות ומבעד למשקפיים הבוחנות האם חובת האדם לשמור על הטבע תוך כדי שימוש בו או להגן עליו מפני כל שינוי.

פרו ורבו כיסוד האחריות לסביבה

בפרשת בראשית יש היבטים אקולוגיים שאפשר להחמיץ בלימוד חטוף או בהאזנה לקריאה בבית הכנסת בשבת ללא עיון. הקריאה שלי להלן נסמכת, רובה ככולה, על דבריהם של

ראשונים ואחרונים שונים. שורשה בהבנה שבריאת האדם על ידי הקב"ה בצלמו ודמותו משמעה העיקרי הוא מינויו לממלא מקומו בעולם. כלומר, עד בריאת האדם הקב"ה שלט בעולם שברא. מבריאתו, הוא ממנהו כדי שהוא יעשה כמעשהו, ככתוב בתהלים: "תמשילהו במעשי ידיך כל שנה תחת רגליו^[18]". היכולת האנושית לרדות בעולם נובעת מהדמיון לאל, שהאדם נברא בצלמו. הפרשנויות העיקריות לבריאה בצלם א-לוהים מתייחסות להיבטים שונים של "צלם" ו"דמות". העיקריים שבהם הם חכמה, יכולת לבחור ויכולת שלטון בעולם. הציוי "ורדו..." מבטא את יכולות אלו, שביניהן גם יכולת האדם לנצל את הטבע לצרכיו. אולם, הציוי של "וכבשה ורדו" נפתח בציוי אחר "פרו ורבו". פשט הכתובים מתייחס להיבט אחר, נוסף: יכולת הבריאה. אדם הראשון עצמו מוליד 'בדמותו כצלמו'. וצלמו הוא הרי צלם א-לוהים. צלם א-לוהים של האדם הוא אפוא יכולת יצירה (בריאה/הולדה) יסודית. הנוצר ייצר בתורו; הוא יורש מיוצרו לא רק את תכונותיו אלא גם את היכולת להורישן, ואף להוריש את יכולת ההורשה עצמה.

ההמשכיות האנושית מגדירה אפוא את האדם הנברא בצלם. הברכה "פרו ורבו" מתייחסת להיבט המרכזי בחייו של אדם, לא לדבר מה צדדי. ואמנם, כך כותב רבי יעקב בעל הטורים בפתיחת "אבן העזר": "כוונת הבריאה באדם כדי לפרות ולרבות". תכלית בריאת האדם היא הולדתם של בני אדם אחרים. זו נקודה מעט קשה, אם חושבים עליה מנקודת מבט תוצאתית – התוצאה נראית כנדחית מדור לדור, ואין דור שמגשים אותה באופן סופי, שכן גם עליו להוליד דור אחר וכך הלאה. אבל אפשר לחשוב עליה גם באופן אחר, לראות ביכולת ההולדה את כוונת הבריאה. פריה ורביה מגדירה את האדם הפרה והרבה עצמו. הטבע כולו פרה ורבה, כמובן. האדם, כיצור תבוני, מיוחד בפריה ורביה מודעת ומתוכננת, כשם שהבורא מתכנן את יצירתו שלו ("נעשה אדם...", תכנון מיוחד לבריאת האדם).

מחשבה על שני היבטים עיקריים אלה של "צלם א-לוהים" במשותף (יכולת היצירה ויכולת השלטון) מביאה למסקנה שרדיה שיש בה כילוי לא רק שאינה מוסרית, היא פוגעת בצלם הא-לוהים שבאדם. כך ניתן להבין את ההופעה השלישית (והאחרונה) של הביטוי "צלם אלוהים" במקרא, בפרשת נח: שופך דם האדם באדם דמו יישפך, כי בצלם א-לוהים עשה

את האדם. פגיעה באדם אחר, היא פגיעה מינייה וביה בצלמו של הפוגע. כנברא בצלם, מהותו היא לאפשר חיים בכלל וחיים חדשים בפרט, לא לגדוע אותם.

האחריות הבסיסית של האדם לעולם נובעת מאחריותו לקיום מצוות "פרו ורבו ומלאו את הארץ". החובה של האדם שלא להחריב את העולם אינה מכוונת אותו לסגת מן העולם אלא בדיוק להפך. האדם מצווה לחיות בעולם ולרבות בו, וציווי זה עצמו מחייב אותו לוודא שהוא משאיר לדורות הבאים את האפשרות הזו; שהוא לא הורס את הבית עבור הדיירים הבאים שיבואו לתוכו. דווקא מכיוון שהאדם מצווה לחיות בעולם הזה, הוא צריך לדאוג לכך שיהיה אפשר לחיות בו. זו אחריות שלו[19].

שבת וינפש

לאור האמור, אפשר להבין את טיבה של מצוות השבת כסייג שנועד לכוון את האדם אל היחס הנכון לטכנולוגיה, כלומר, לפעולת השליטה שהוא מפעיל על העולם. כשהקב"ה מתכנן "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו וירדו בדגת הים..." הוא מתכנן למסור בידיו את השלטון בעולם. ואמנם סמוך לאחר בריאתו ביום השישי, הקב"ה נח והשלטון בבריאה נמסר בידי האדם. "ויברך אותם אלוהים... פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה...". אלא משניתנה בידו יכולת השלטון בעולם, קיים חשש שהוא יבין מצב עניינים זה כטבעי או מובן מאליו; כזכות מולדת. מצוות שבת נועדה להזכיר לאדם את האמת היסודית – הוא שולט בבריאה כי א-לוהים שובת. לאחר ששת ימי מעשה, האדם שובת ממלאכתו כשם שא-לוהים שובת ממלאכתו לאחר ששת ימי בריאה; ההקבלה כפולה, ונוגעת לא רק למנוחה בשבת, אלא גם לעבודה בששת ימי המעשה. הקב"ה עשה מלאכתו ששה ימים, וכך גם האדם עושה. המלאכות שונות: הקב"ה יצר את העולם, האדם משכלל אותו בעזרת טכנולוגיה.

"ויכל אלוהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה". שביתת הקב"ה ביום השביעי מאפשרת לאדם את השלטון, שבו הוא מממש את בריאתו בצלם ביום השישי. מנוחת השבת מזכירה לאדם באופן תמידי את הפעולה של הקב"ה, שקדמה לפעולה שלו, והיא מגנה עליו מפני תחושות גאווה ועבודה זרה, שהמלאכה המוצלחת של ימי המעשה יכולה להביא עליו. הרי מלאכה, פיתוח הטבע בעזרת טכנולוגיה, כמוה כבריאה; הפיתוי הוא לקבל את היכולת הזו

ומימושה כמובנים מאליהם, לשכוח שהם ניתנים, מחודשים, לא עצמיים. סמיכות הציוויים "איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו" רומזת על העמדה הקיומית ששבת מכוונת אליה וקשורה בכבוד הורים, כלומר בהכרה בנסיבות ובמה שקדם להולדתו של האדם והתפתחותו כיוצר.

בנוסף, מנקודת מבט של הציר טבע-תרבות, מאפשרת מנוחת השבת נסיגה מסוימת מהתרבות האנושית, כלומר מהטכנולוגיה, למצב דברים טבעי יותר. איסורי המלאכה, רובם ככולם, עוסקים בטכנולוגיה שמטרתה שכלול הטבע. נסיגה כזו מתרבות לטבע יש גם במצוות מרכזיות אחרות בתורה. שני החגים המרכזיים נסמכים עליה: בפסח הציווי הוא לזנוח את הלחם לטובת מצה, בצק אפוי שלא עבר תהליך החמצה, ובסוכות הציווי הוא לצאת מהבית הבנוי אל הסוכה העראית, הקרובה יותר לטבע. כך גם מצוות השמיטה והיובל.

עם זאת, הפרופורציות, ששה ימים מול יום אחד, שש שנים מול שנה אחת (ויובל) מלמדות שמטרת הנסיגה אינה לחיות ללא טכנולוגיה או לקדש את הטבע, אלא להימנע מהנזק, הדתי והאקולוגי כאחד, של השתעבדות לטכנולוגיה. הטבע אינו אידאלי; דווקא הטכנולוגיה היא מימוש של הפוטנציאל הא-לוהי באדם (שהרי אין לו חלק בעיצוב הטבע). יתרה מכך, לציוויים על שמירת שבת ושמיטה מקדימה התורה ציוויים מקבילים על עבודה: ששת ימים תעשה מלאכה; שש שנים תזרע שדך. המלאכה אינה מגונה כשם שהטבע הלא-מופרע אינו משובח, כפי שחשב רוסו. אדרבה, לאדם יש תפקיד בעיצובו ובשליטה עליו. הסכנה קשורה בשכחת מקור הדברים – בריאה א-לוהית שהופקדה בידי האדם, מה שמביא בהכרח למידה של ענווה וצניעות במאמצי שעבוד הטבע לתועלתו, ומונע היפראקטיביות שלוחת רסן, שמנצלת את משאבי העולם עד לכילויים הגמור. היפראקטיביות כזו ניזונה מהיחלשותה של האמונה בבורא, ומהפיכתו של האדם, המצויד בידע המדעי העדכני ביותר, לשליטה חסר הרחמים של הבריאה (שהופכת, מנקודת מבט מטריאליסטית, לאוסף משאבים עצום בלבד).

לתמונת עולם זו ניתן להוסיף את הפרספקטיבה לפיה המרחב הטבעי, שלא מעוצב על ידי טכנולוגיה, הוא זה שמזמן מפגש עם הקב"ה והשבת הלב אליו. ואכן, לטבע במצבו הגולמי

שמור מקום של כבוד בעולמו של האדם הדתי. בכוחה של הבריאה במצבה הראשוני, לפני התערבותו המשכללת והמשעבדת של האדם, לעורר רגשות יקרים של פליאה, יראה ואהבת השם. פרקי תהלים מלאים מזן אל זן ביטויים לכך. זרותו החד-פעמית של הטבע, שאינו מתפענח לנו לאשורו (למרות הישגי המדע) ואינו מתמסר בקלות למבטנו (למרות היכרות ארוכת שנים אתו) מעוררים תחושה של שגב מיוחד. מעשי ידי האדם, לעומת זאת, גם אם הם מרשימים עד אין קץ, מעוררים רגשות אחרים, לאו דווקא דתיים^[20]. הקב"ה נגלה אלינו מבעד לבריאה דווקא. הנה דוגמה בולטת. הכתובים מדברים על התבוננות בשמים כדרך בטוחה להתפעלות ממעשי הקב"ה ("כי אראה שמיר, מעשה ידיך, ירח וכוכבים אשר כוננת..."), "השמים מספרים כבוד אל ומעשי ידיו מגיד הרקיע...". (ועוד), צמצום המתמשך של השטחים הפתוחים בארץ מביא למצב בו כדי להתבונן בשמים זרועי כוכבים צריך אדם לנסוע רחוק, למקומות בהם אין זיהום אור ממשי. מה איבדנו, מנקודת מבט של יראה ואהבה, כתוצאה מכך שאיננו יכולים עוד להתבונן בשמים? מצוות התורה המנויות, השבת, אכילת המצה והישיבה בסוכה (ובמידת מה, גם שמיטה ומעמד הקהל שבסופה) מחזירים לאדם את היכולת להתבונן בטבע במצבור הראשוני ולזכור את הקב"ה, את ה' המתגלה במעשה בראשית, קודם להתערבות האדם.

טכנולוגיה שיוצאת משליטה

נוסף על הסייג של שבת, המבקש כאמור לשמור על האדם מפני התמכרות לטכנולוגיה, למעשי ידיו, ישנם במקורותינו גם תוכחות מפורשות יותר המזהירות מכך. בין הנביאים, ישעיה מרבה להזהיר מפני כוחה של הטכנולוגיה (הבסיסית מן הסתם, מה שאנו מכנים לואו טק):

חרש ברזל מעצד ופעל בפחם ובמקבות יצרהו ויפעלהו בזרוע כחו גם רעב ואין כח לא שתה מים וייעף חרש עצים נטה קו יתארהו בשרד יעשהו במקצעות ובמחוגה יתארהו ויעשהו כתבנית איש כתפארת אדם לשבת בית לכרת לו ארזים ויקח תרזה ואלון ויאמץ לו בעצי יער נטע ארן וגשם יגדל והיה לאדם לבער ויקח מהם ויחם אף ישיק ואפה לחם אף יפעל אל וישתחו עשהו פסל ויסגד למו חציו שרף במו אש על חציו בשר יאכל יצלה צלי וישבע אף יחם ויאמר האח חמותי ראיתי אור ושאריתו לאל עשה לפסלו יסגוד [יסגד] לו וישתחו ויתפלל

אליו ויאמר הצילני כי אלי אתה לא ידעו ולא יבינו כי טח מראות עיניהם מהשכיל לבתם (ישעיהו מד, יב-טז).

הפרספקטיבה המוצגת בישעיהו מלמדת על אותו קשר מובהק בין קרבה אל ה' לבין זכירה של המצב הראשוני של הבריאה, לפני הופעת האדם. כדי שהאדם יחיה נכון בעולם וידע למשול בו כפי שייעד אותו בוראו, הוא חייב לזכור שהוא אינו אדון הדברים. המאה הכ' לימדה (או צריכה הייתה ללמד) שטכנולוגיה שיוצאת משליטה יכולה להחריב את העולם. אינני מדבר רק על מוראות מלחמת העולם השנייה ואיימי הקומוניזם, אלא גם על ניצול הטבע בממדים חדשים, שהביאו לכיליון חלקי של הבריאה.

מינים רבים כבר נכחדו במהלך המאה העשרים כתוצאה מהרס בתי גידול (בעיקר – בירוא יערות לצורך חקלאות), התחממות גלובלית, ועליה בחומציות מי האוקיינוסים. לפי ההערכות העדכניות, הדורות הבאים כבר לא יזכו ליהנות מהשפע שאנו גדלנו לתוכו. הוא יצטמצם באופן קיצוני, אפילו אם נדומם מנועים מחר ^[21]. הציווי "ורדו בדגת הים" ממומש עד הקצה שלו. אולם, האם זהו אכן מימוש נאמן לכוונת הבורא? מדובר בניצול שיש בו כליה. הדור המנצל, אכן, מיטיב לעשות זאת (ואפשר לראות את המאה העשרים כעידן הניצול המסיבי), אבל הוא אינו מאפשר לדורות הבאים ליהנות ממה שנהנה בעצמו. לפי האמור לעיל, מימושו של צלם הא-לוהים באדם נוגע לא רק לשלטון, אלא גם להמשכיות.

כאמור לעיל, יכולתו של האדם כיצור תבוני להתרבות ולהוריש לדורות הבאים את מה שקיבל הוא עצמו בירושה (ואף הוסיף על מטען זה), היא המייחדת אותו כנברא בצלם. שימוש בלתי מבוקר במשאבי הבריאה, הכחדתם ומניעתם מן הדורות הבאים, היא חטא דתי לפיכך. אין מדובר רק בעניין שבין אדם לעצמו, או בין אדם לחברו. מדובר, לטענתי, בפגיעה בפיקדון אותו הפקיד הבורא בידי האדם, ובפגיעה בצלם הא-לוהים שבו ^[22].

^[1]ספרו החלוצי של דני רבינוביץ, הנה זה בא: כיצד נשרוד את שינוי האקלים, שפורסם לפני שתיים-עשרה שנים בהוצאת הקיבוץ המאוחד, חוזה במדויק תהליכים שאנו עדים להם כיום (אם כי מעט מוקדם מן הצפוי).

^[2]דו"ח של Rainforest Foundation Norway, ראו בתמצית בגלובס מיום 11.03.2021 מחקר: יערות הגשם נעלמים בקצב מבהיל, ובני האדם עלולים לשלם מחיר כבד.

^[3]ולאלה חשיבות בפני עצמם, במנותק מהתועלת האנושית שניתן להפיק מהם. כזכור, הקב"ה רואה את הבריאה כטובה גם לפני יצירת האדם.

^[4]לייצורו של סטייק בינוני אחד דרושים 4000 ליטר מים.

^[5]מנקודת מבט מוסרית חמורה, העובדה שההשפעה השלילית של מעשה כלשהו על הזולת קטנה אינה הופכת אותו מלא ראוי לראוי. ועם זאת, זו נקודה שעולה לפעמים בדיונים ומשמשת תירוץ נוח להשתמטות משינויי תפיסה והתנהגות הכרחיים.

^[6]קהלת רבה, ז'.

^[7]אפשר שיש בנטיית לב זו השתקפות של לקיחת אחריות חסרה על העולם מלכתחילה. הרי הקב"ה אומר את הדברים לאדה"ר בשעה שהוא מפקידו על "אילני גן עדן" שעל עבודתם ושמירתם הוא מופקד. כך, גם אם אין לנו תקווה ממשית לשיפור ניסי של מצב הדברים (בנוגע להתחממות כדור הארץ, למשל) אנו יכולים לחשוב שהבריאה, מעשי ידיו של הקדוש ברוך הוא, עודנה טובה מאוד עבור ילדינו ונכדינו. הרי לא ייתכן אחרת. ההתעלמות מכך שדווקא התרבות האנושית היא זו שפגעה בטבע (כלומר בבריאה) מתאפשרת דווקא משום שמלכתחילה אנו לוקחים חלק מופחת במאמץ האנושי המשותף לשפר את הבריאה בעזרת טכנולוגיה ומדע (אבל נהנים משיפורים אלה מדי יום ביומו). זו עמדה נפשית מעט מרוחקת ביחס לעולם הגשמי. בגילוייה הקיצוניים היא עשויה לגלוש לפטאליזם משתק, שמייחס בלעדיות לגזירת שמים ולהשגחה העליונה ומבטל לגמרי את מקומן של ההשתדלות והאחריות האנושית. כך ביחס לכיבוש העולם מלכתחילה (דרך

טכנולוגיה ותעשייה), וכך ביחס לסנטימנט העכשווי שמשקף הבנה שכיבוש העולם יצא משליטה ויש צורך בגישה מקיימת. בהכללה, פטאליזם דתי היא גישה מוסלמית יותר מאשר יהודית, אבל נראה שחסידיה מתרבים גם בקרבנו. באופן פרדוקסלי, האוחזים בה, שלא התנהלו בהיפר-אקטיביות מלכתחילה, ייסבלו מהרס כדור הארץ לא פחות מהאחרים, וגם ייהנו פחות ממאמצי התיקון המאוחרים.

^[8] סוגיות סביבתיות אחדות ניתן לבדוד בהצלחה חלקית. מדיניות של אפס אשפה מוטמנת, למשל, יכולה להביא לשיפור משמעותי באיכות הסביבה במדינה שמאמצת אותה, גם אם מדינות אחרות מטמינות או שורפות אשפה בשטחן. לכך עשוי להיות אפקט גם על המדינה שנוקטת באפס הטמנה, ועדיין מצבה יהיה טוב משמעותית. בכל הנוגע להתחממות כדור הארץ, לעומת זאת, אין קשר ישיר של סיבה ותוצאה ביחס למדינה הבודדת.

^[9] כשהוא מתווכח עם המתכלמין ("המדברים"), מונה הרמב"ם בפרק הראשון משמונה פרקים "ספינת ברזל רצה באוויר" כדוגמה לדבר מה שניתן לדמיין, אף שברור שאין לו קיום במציאות, כראיה לכך שלא כל מה שניתן לדמיין ניתן להתקיים.

^[10] ישראלים מייצרים למעלה מחמשה מליון טונות אשפה בשנה, רובה הגדול מוטמן בקרקע ומביא לצמצום הקרקעות הפנויות לשימוש בארץ זעירה כישראל, ולזיהום מי תהום. ראו נתוני הפסולת בישראל באתר המשרד להגנת הסביבה.

^[11] על זמן הפירוק של תוצרי פלסטיק שונים ניתן לקרוא כאן. שקיות חד-פעמיות שהיו מטמינים באדמה צלבנים, אילו היו להם כאלה, היו משאירות שרידים עד לימינו.

^[12] בפרק קד. הפרק כולו מתאר את הבריאה כאקוסיסטם שחלקיו השונים תורמים וניזונים אלו מאלו, ובתוכו האדם.

^[13] או "מדרך רגל אקולוגי".

^[14] זהו מוטיב שמופיע כבר בפתיחות לשני ספריו הגדולים – 'אמיל', או על החינוך', ו'האמנה החברתית'. את הראשון הוא פותח במילים "הכל יוצא טוב מתחת ידיו של בורא עולם; הכל מתנוון בין ידי האדם". את השני במילים "האדם נולד חופשי, ובכל מקום הוא אסור בכבלים".

^[15] הניגוד טבע/תרבות עתיד להתאיין פשוט משום ששני צדדיו לא יוכלו להמשיך להתקיים זה בלא זה. כמאז ומעולם, אין קיום לתרבות ללא הטבע, שמשמש כמסד עבודה. החידוש הוא באפשרות שתהליכי ההתחממות וקריסת מערכות אקולוגיות שונות הואצו לכלל נקודת אל-חזור, והמשברים הסביבתיים ילכו ויתעצמו ללא התערבות אנושית מתקנת (גם בהינתן הפסק מוחלט של נזק נוסף). התרבות תדרש לתמוך אפוא בטבע בעתיד לא רק בדרכים המוכרות של הגנה ושימור, אלא גם באופן אקטיבי (בתקשורת פורסם על מחקרים מדעיים שונים הבוחנים אפשרות של הטמנת פחמן, למשל, או קירור כדור הארץ בעזרת מראות, מה שמכונה "קיבוע פחמן" ו"הנדסת אקלים").

^[16] להיכרות ראשונה עם עולם המחשבה האקולוגי מומלץ לקרוא את פרקי המקראה בעריכת ג'רמי בנשטיין (2001), מקום למחשבה – מקראה בחשיבה והגות סביבתית בת זמננו. המשרד להגנת הסביבה, מרכז השל לקיימות והחברה להגנת הטבע; ואת מאמרו של עריף: Arif, M.J. (2021). The Development of Ecological Thought : Contemporary Approaches and the Way Forward. Academia Letters, Article 1008. <https://doi.org/10.20935/AL1008>.

^[17] ראה שלוש גישות לטבע ולסביבה, במקראה שצוטטה לעיל, עמ' 5. בשנים האחרונות מתגבר השימוש במונח "קיימות" כשם עצם ואף כתואר ("בניה מקיימת", כלומר אקולוגית, למשל). ביטוי זה החליף את הביטויים שעסקו ב"הגנת" (ואף ב"איכות") הסביבה. המונח "קיימות" ונגזרותיו כולל היבטים חברתיים וכלכליים שונים שאינם כלולם במונחים אחרים.

^[18] תהילים ח'.

^[19] חובה לציין, עם זאת, שהעמדה שמצוות פרו ורבו היא הבסיס לאחריות הסביבתית מעלה קושי, נוכח העובדה שהתפוצצות האוכלוסין היא עצמה גורם לניצול מופרז של משאבי

כדור הארץ. הביטוי הקולע ביותר לכך ניתן בשמו של ספר שעוסק בצורך להפחית את הילודה: "והארץ מלאה". הבורא מצווה על האדם למלא את הארץ; הנה היא מלאה, ואולי אם תמשיך ותתמלא מעבר ליכולת הנשיאה שלה, מערכות אקולוגיות שונות יקרסו. האם צריך לחול, נוכח זאת, שינוי בגדרים ההלכתיים של מימוש מצוות "פרו ורבו"? האם מימוש מצווה זו מחייב אותנו היום דווקא להוביל לצמצום אוכלוסין, או למצער, לנפקא מינה הלכתית בדיני "לערב אל תנח יריך" המעודדים ילודה ללא הגבלה? בדרך אחרת, האם ההנחיה של "לשבת יצרה", שתקפה גם לבני נוח, מחייבת היום דווקא את מיעוט הילודה? למרבה הצער, לא מתקיים דיון של ממש בבית המדרש בעניינים אלה בפרט ובסוגיות אקולוגיות בכלל. קטונתי מלחוות דעה בנושאים ההלכתיים עצמם, אבל אוכל לקוות שהדברים יעוררו דיון אצל תלמידי חכמים מובהקים.

^[20]אני חושב על טיול בהרי אילת או במכתש הגדול, בהשוואה להליכה ברחובות מנהטן או תל אביב. שני המקומות מזמנים התפעלות, מסוגים שונים. גם אם זו חויה סובייקטיבית שלי, כותב השורות, שאינה משקפת את החוויות של כל המתבוננים באשר הם. היא עדיין בעלת ערך: לכל הפחות היא מלמדת על כך שישנם אנשים שעבורם לטבע כח הנעה רוחני, ופגיעה בו פוגעת בעקיפין גם בחיים הדתיים.

^[21]כך, למשל, לפי הערכות, בשנת 2050 כמעט ולא יתקיימו דגי מים מלוחים באוקיינוסים בשל דיג יתר ושינויי טמפרטורה.

^[22]חשיבה אקולוגית דתית מתפתחת בעולם בשנים האחרונות ויש לקוות שתוסיף להתפתח. ראו מאמרו של אליהו לוי, אדם וטבע, התפקיד הנשכח, בהשילוח (19). אני מודה לאליהו גם על תובנות שתרם לי בשיחות בעל פה, ולחברי ד"ר עמיר פינק, סמנכ"ל האגודה הישראלית לאקולוגיה, על הערותיו למאמר זה.